

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՏԵՐ ԶՕՐԻ ԳԱԽԱՌ-ԱՊԵՏ ՍԱԼԷՀ ԶԷՔԻ ՊԵՅԻՒ ԷՎԷՐԷԿԻ ՄԷՋ ԿԱՏԱՐԱԾ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասյան

Այս յօդուածով հրատարակութեան տրուած են ծանօթ գրող, խմբագիր, պատմաբան, կրթական և մշակութային գործիչ Արամ Անտոնեանի (Կ.Պոլիս, 1879 – Բարիզ, 1951) անտիպ վկայութիւնը Կեսարիոյ մօտակայ Էվերէկ քաղաքի կառավարիչ Սալէի Զէքի պէյի՝ Էվերէկի մէջ կատարած ոճիրներուն մասին: Զէքի պէյ Էվերէկէն ետք նշանակուած է Տէր Զօրի գաւառապետ ու դարձած սուրիական անապատ արքայութեան բազմահազար հայերու գլխաւոր դահիճը:

Յօդուածի սկիզբի բաժինով վկայութիւնը հրատարակողը խօսած է այն մասին թէ ինչպէս հակառակ Էվերէկի մէջ գործած ոճիրներուն, եւ հակառակ իր դէմ Կ.Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի բողոքներուն, Զէքի պէյի նշանակուած է կառավարիչ Տէր Զօրի նման կարեւոր վայրի մը որ հաւաքավայրը դարձած էր կայսրութեան զանազան շրջաններէն արքայութեան հարիւր հազարաւոր հայերու: Այդ նշանակումը պատահական չի թուիր, այլ լաւապէս մտածուած ու ծրագրուած որոշում մըն էր, որովհետեւ նոյն ձեռով նախապէս պաշտօնանկ եղած էին նաեւ Հալէպի գոյգ սահանգապետերը որոնք մերժած էին ուղղակիօրէն մասնակցիլ հայոց կոտորածներուն եւ փոխարինուած էին Բաղէշի հայերը կոտորած Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիզ պէյով (Բէնտա): Զէքի եւս, կոտորածները սկսելէ առաջ, շրջանի կարեւոր պաշտօններուն նշանակած էր իրեն համախոհներ որոնք լաւագոյնս գործակցած էին իրեն հայոց կոտորածներու ժամանակ:

Հրատարակուող փաստաթուղթին կցուած են նաեւ համապատասխան ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բաներ. Արամ Անտոնեան, Սալէի Զէքի Պէյ, Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիզ պէյը (Բէնտա), Էվերէկ, Տէր Զօր, հայկական կոտորածներ, հայոց տեղահանութիւններ:

Մուտք

Ծանօթ գրող, խմբագիր, պատմաբան, կրթական եւ մշակութային գործիչ Արամ Անտոնեան (Կ.Պոլիս, 1879 – Բարիզ, 1951) ցեղասպանութենէ հրաշքով փրկուելէ եւ Հալէպ, ապա Բարիզ ապաստանելէ ետք, լծուած է ցեղասպանութիւնը վաւերագրելու աշխատանքին, եւ առ այդ լոյս ընծայած է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան համար բացառիկ նշանակութիւն ունեցող իր *Մեծ Ոճիրը* փաստագրական եզակի հատորը¹, այլ նաեւ պարբերական մամուլի էջերուն հրատարակած է յուշագրական բնոյթի բազմաթիւ յօդուածներ, նուիրուած՝ ցեղասպանութեան զոհուած կամ վերապրած անհատներու կամ դէպքերու:

Տեղասպանութեան թեմայով Անտոնեան ձգած է նաեւ պատկառելի ծաւալով յուշագրական անտիպ գործեր, որոնք այժմ կը պահուին Հ. Բ. Ը. Միութեան Բարիզի Նուպարեան մատենադարանի իր անունը կրող թղթածրարներուն մէջ:

1 Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները եւ Թալէադ Փաշա: Պաշտօնական Հեռագիրներ Բնագիրներու Ստորագրութեանը եւ Բազմաթիւ Պարկերներով, «Պահակ»-ի մատենաշար թիւ 1, Պոսթրն, տպարան «Պահակ»-ի, 1921, 304, 1 չի. էջ: Նախապէս լոյս տեսած էին գիրքին ֆրանսերէն (Բարիզ, 1920) եւ անգլերէն (Լոնտոն, 1920) ամփոփ տարբերակները:*

Անտոնեանի այդ անտիպներէն, հետագայ էջերով, հրատարակութեան կու տանք Էվերէկի գաւառապետ Սալէի Ձէքի պէյի կողմէ տեղոյն հայութիւնը կոտորելու մասին վկայութիւն մը: Ձէքի պէյ՝ Էվերէկէն ետք նշանակուած է Տէր Ջօրի գաւառապետ ու դարձած սուրիական անապատ արքորուած բազմահազար հայերու գլխաւոր դահիճը:

Անտոնեանի այս վկայութիւնը կարելոր է այն իմաստով, որ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս ամբողջ քաղաքի մը հայութիւնը կոտորած անձ մը, հակառակ Կ.Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կողմէ իր դէմ Ներքին գործոց նախարարութեան յղուած բողոքագրերուն, կարճ ժամանակ անց կը նշանակուի գաւառապետ Տէր Ջօրի նման կարելոր շրջանի մը, որ այդ օրերուն հաւաքավայրը դարձած էր Կայսրութեան բոլոր կողմերէն արքորուած հարիւր հազարաւոր հայերու:

Ձէքիի այս պաշտօնին վերանշանակումը պատահական չէր անշուշտ, այլ ծրագրուած էր լուսապէս սերտուած գործընթացի մը առաջին քայլն էր միայն: Նոյն ձեւով, իրմէ առաջ, Հալէպի երկու իրերայաջորդ նահանգապետեր՝ Ճէլալ եւ Պէքի Սամի պէյերը, որոնք մերժած էին հետեւիլ հայերը կոտորելու կառավարութեան քաղաքականութեան, պաշտօնանկ ըլլալով, զիրենք փոխարինած էր Թալէպի փեսան՝ Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիզ պէյը (Բէնտա), որ իր կարգին կոտորած էր Բաղէշի ամբողջ հայութիւնը ու անով ծանօթ էր հանրութեան: Պիտի չմոռնալ նաեւ, որ Հալէպը եւս, այդ օրերուն, ունէր բացառիկ դիրք, անոր համար որ ան գլխաւոր հաւաքավայրն էր արքարականներուն, ուրկէ պիտի դրկուէին իրենց վերջին հանգրուանը՝ սուրիական անապատ, եւ տեղոյն վրայ պէտք էր ունենալ համախոհ գործակից մը, որ ապահովէր անխտիր բոլոր արքարականներուն առաքումը, բացառելով ռեւէ մէկուն փախուստը կամ կաշառքով ու այլ միջոցներով արքարէ խուսափումը: Սալէի Ձէքի եւս, իր կարգին, Տէր Ջօրի հասնելէ ետք, նոյն օրինակով, տեղոյն քանի մը գաւառակապետներն ու գիւղախումբերու մեծաւորները պիտի փոխարինէր իր ծրագիրներուն ու իրեն վստահուած առաքելութեան անելի հաւատաւոր մարդոցմով, որպէս նախապատրաստութիւն գալիք կոտորածներուն:

Անտոնեանի հետագայ վկայութիւնը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որևէ միջամտութեան: Կցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ²:

Սալէի Ձէքի պէյի կենսագրականը զանց առած ենք, որովհետեւ այլ առիթով գրած ենք իր մասին³:

2 Բնագիրը՝ Նուպարեան մատենադարան, Բարիզ. BNu/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P. J. 1/3, liasse 26, Déportation des Arméniens de Césarée/Կեսարիա, P. J. 1/3, liasse 26, ff. 29-31, 40:

3 Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեանի Անտիպ Գրառումները Տէր Ջօրի Կոտորածներուն Մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* (Պէլրոյթ), ԼԵ, 2015, էջ 700-701:

ՁԷՔԻ ՊԷՅ ԷՎԷՐԷԿԻ ՄԷՁ

Ինճե՛ Սուի⁴ շարդը ընելէ ետք, ուր իր հրամանով 15-20 մարդ խողխողուած էին, Ձէքի պէյ Էվէրէկ⁵ կը դառնար իր հետևորդներով, որոնց մէջ կը գտնուէին երկու ծանօթ մատնիչ հայեր, մէկը Տօնիկեան Սարգիս⁶, հնչակեան, դասատու Էվէրէկի վարժարանին մէջ և միւսն ալ Կիլպէնկ Քէօր Պետրոսեան⁷ Տարսնի Գոլէճին ուսանողնէ-

4 Կեսարիա քաղաքին մօտակայքը գտնուած են «Ինճե՛ Սու» անունով երկու տարբեր բնակավայրեր. առաջինը՝ Կեսարիայէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ՛ 20-25 քլմ. հեռաորութեան վրայ, որ թրքական Ինճե՛ Սուն էր եւ կեդրոնը՝ Կեսարիա անկախ գաւառի Ինճե՛ Սու գաւառակին, իսկ երկրորդը՝ Կեսարիայէն արեւելք եւ Էվէրէկէն երկու ժամ հեռաորութեան վրայ, Արգէոս լեռան հարաւը գտնուող Հայ Ինճե՛ Սուն, որ իր բնակիչներու քաջագործօթիւններուն համար թուրքերու կողմէ՛ անուանուած էր «Կիւչիկ Ձէլթօն»՝ «Փոքր Ձէլթօն»:

Հոս Անտոնեան բնականաբար նկատի ունի Հայ Ինճե՛ Սուն: Բնակավայրը ունեցած է Սր. Թորոս եկեղեցին եւ Ստեփանեան վարժարանը՝ 120 աշակերտներով: Ասանը 1915-ին ունեցած է անելի քան 200 հայու եւ 50 թուրքի տուն: Տե՛ս Ալպօյաճեան Արշակ, Պարմութին Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, հրատարակութիւն Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, տպարան Յակոբ Փափագեան, Ա., 1937, էջ 847: Տե՛ս նաեւ Գալֆաեան Կարապետ Ա. քնյ., *Գիրք Ելից Հայոց*, Պէյրութ, տպարան «Տօնիկեան», 1955, էջ 292-293: Ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 350 հայ եւ 50 թուրք ընտանիք: Տե՛ս Մատաղճեան Թորոս Մ., *Յուշանարեան Թմարագայի*, վերամշակող խմբագիր Հրանդ Գանգրունի, Պէյրութ, տպարան Կ. Տօնիկեան, 1959, էջ 211-214:

5 Էվէրէկ կամ Աւերակ: Հնամեայ հայաբնակ գիւղաքաղաք, Կեսարիա անկախ գաւառի Էվէրէկ գաւառակի կեդրոնը, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ՛ 20-25 քլմ. հեռաորութեան վրայ, Կիլիկիոյ սահմանագծին մօտ, որմէ՛ բաժնուած է Չամանթը գետով: Կառուցուած է Արգէոս լեռան հարաւային փեշերուն վրայ:

Էվէրէկի անմիջական մօտակայքն էր Ֆէնէսէ՛ գիւղաքաղաքը, գրեթէ միացած անոր, որուն համար ալ անոնք յաճախ յիշուած են միասնաբար՝ «Էվէրէկ-Ֆէնէսէ՛» ձեւով: Էվէրէկը ունեցած է Սր. Թորոս եկեղեցին, քանի մը դպրոցներ, որոնցմէ՛ նշանաւոր է մանաւանդ Ազգային Մտերոպեան բարձրագոյն վարժարանը, որ 1905-ին ունեցած է 440 ուսանող: Յեղասպանութեան նախօրեակին, քաղաքը ունեցած է 1.000 տուն հայութիւն: Տե՛ս Գլլըճեան Խորէն Յ., *Ալպոյմ-Յուշանարեան Էվէրէկ-Ֆէնէսէ՛ի*, հրատարակութիւն Էվէրէկ-Ֆէնէսէ՛ի Մտերոպեան-Ռուբինեան Հայրենակցական միութեան Լիբանանի մասնաճիւղի, Պէյրութ, տպարան Ալթափրես, 1984, էջ 17: Ըստ այլ աղբիւրի՝ Էվէրէկը ունեցած է 750 տուն, որուն փոքր մասը անտարանական համայնքի պատկանողներ էին: Տե՛ս Թէրդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգևորականութեան եւ իր Հօրին Աղէտրայի 1915 Տարիին*, խմբագրեց Արայ Գալպճեան, Նիւ Եորք, St. Vartan Press հրատ., 1985, էջ 327:

6 Ծնած է Էվէրէկ 1863-ին: 1880-ականներուն, արարելով ծննդավայրի վարժարանը, անցած է Չմիտնիա եւ դարձած հայ վաճառատան մը գրագիրը: 1890-էն վարած է ուսուցիչի եւ տնօրէնի պաշտօններ Էվէրէկի, Ֆէնէսէ՛ի, Տարսնի, Եոզկատի եւ Կեսարիոյ մէջ: Տօնիկեան նախ եղած է հնչակեան, ապա դաշակցական եւ Էվէրէկի կոմիտէի անդամ: Մեծ Եղեռնի շրջանին իր ըրած մատնութիւններով դարձած է կտավարիչ Սալէի Ձէքի պէյի մտերիմն ու գլխատր գործակիցներէն մէկը, եւ թրքանալով՝ ստացած է Հաճի Եուսուֆ Քէնան անունը: 1937-ին «Վաթթոցատր միեզգին» էր: Տե՛ս Ալպօյաճեան Ա., նշ. աշխ., Ա., էջ 1244-1245, Բ.՝ էջ 1411, 2267-2268. նաեւ՝ Գալֆաեան Կ., նշ. աշխ., էջ 177 եւ 181, ուր կան իր արարքներուն մասին այլ մանրամասնութիւններ եւ: 1947-ին, խոր ծերութեան հասած այս «այլատերած ճիւղը» մեկնած է Կ.Պոլիս գաւակներուն մօտ, եւ հոն «զգալով իր վերահաս սատակումը, կը կարծէ՛ խիղճը հանդարտեցնել, իր անքաւելի ոճիրները խոստովանելով, Ֆերի-գիլի քահանային»:
Տե՛ս Թագուրեան Գարբիէլ, *Գորշ Գայլը Կարդէր Էր*, Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1953, էջ 189:

7 Էվէրէկի Ֆէնէսէ՛ թաղէն: Եղած է տեղւոյն հնչակեան կոմիտէի անդամ: Առաջին աշխարհամարտի սկզբնաորութեան Տարսնի Սենթ Բոլ ամերիկեան գոլէճի վերջին կարգի ուսանող էր, հազիւ 18-19 տարեկան: Թրքանալով՝ ստացած է Շէհապէտտին Ձէքի անունը եւ ըրած է բազմաթիւ մատնութիւններ: Տե՛ս Գալֆաեան Կ., նշ. աշխ., էջ 177 եւ 181, ուր իր արարքներուն մասին տրուած են շատ մանրամասնութիւններ): Իր վախճանին մասին Թագուրեան տուած է այսպիսի ծանօթութիւն մը. «...Կը պատուհաստի անբռժելի ախտով մը, որուն դարմանը կարենալ գտնելու համար, զինադադարէն ետք, կ'ողբերի մայրաքաղաք եւ հոն կը սատկի գարշահոտութեամբ պլշկուած եւ գլխէն մինչեւ ոտք նեխած»:
Տե՛ս Թագուրեան Գ., նշ. աշխ., էջ 189:

րէն: Ասոնք Էվերէկի մէջ մատնած էին կուսակցականները, պահուած պոմպաները, գէնքերը: Չէքի պէլ զանոնք թրքացուց և խոստացաւ փրկել ընդհանուր հայութեան վիճակուած մահէն, պայման դնելով որ արիւնի մկրտութեամբ մը ապացուցանեն թէ համոզմամբ ընդգրկած են թրքութիւնը, որուն մէկ հատիկ հաւատամբը այդ սև օրերուն մէջ՝ հայո արիւն թափելն էր:

– Որպէսզի համոզուիմ թէ իրօք թրքացած էք, անպատճառ պէտք է որ հայ մեռցնէք, ըսած էր անոնց:

Մկրտութիւնը – իր բառով – կատարուած էր Իսճէ Սուի մէջ, ուր Չէքի պէլ անոնց մեռցնել տուաւ վերոյիշեալ 15-20 անձերը, նոյնիսկ՝ մեռցնելէն ետք՝ հրամայեց որ իրենց ձիերով կոխտուն զանոնք: Այդպէս ալ ըրին, մինչև որ խեղճերուն դիակները այլևս անճանաչելի մսակոյտներ դարձան:

Այս երկու սրիկաները միշտ Էվերէկ մնացին: Տօնիկեանի համար կը հաւաստեն թէ անելորդ չարութիւն չըրաւ, այսինքն մատնութենէ անդին չանցաւ: Մինչդէռ Կիւլպէնկ՝ նոյնիսկ առանց գայմագամ Չէքի պէլի ներկայութեան, իրեն տրուած արտօնութիւնը չարաչար գործածելու առիթ կը փնտռէր, և ինք իր գլխուն մարդ կը ծածէր: Այս կերպով խոշտանգուած ու չարչարուած հայոց մէջ կը յիշուի Թթոյեան Կարապետ անուն բողոքականը:

Մինչդէռ Իսճէ Սուին կը դառնար, ճամբան հանդիպեցաւ եէնիճէցի⁸ Կարապետ ...⁹ անուն զինուորի մը որ Կեսարիա գտնուած ատենը իմանալով թէ հայերը տեղահան

Հետաքրքրական է որ պոլսական երգարանի մը մէջ կայ Տարսոն Գոլճի իր ուսանողութեան տարիներուն յօրինած «Իմ ուխտը» խորագրով բանաստեղծութիւնը, ուր կը կարդանք հետեւեալ տողերը. «Թէ զնտանի մէջ բանտարկուած, մսամ նօթի ու ծարաւ, / Ըմպեն ցաւոց լլկումներու սեւ բաժակէն անխնայ, / Եւ ընկճեն զիս վայրագ ձեռքեր յօշոտանքով չարադաւ, / Երդում ունիմ, պիտի պահեն Հնչակեան ուխտս աներկբայ...»: Երգին բառերուն կցուած է նաեւ անոր երաժշտութիւնը: Տե՛ս Դայլայլիկ. Պարկերագարդ եւ ձայնագրուած լիակապար երգարան, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 122:

8 Եէնիճէ՛ գօտ հայաբնակ գիւղ Կեսարիա անկախ գաւառի Տէվլէու գաւառակի Թոմարգա գիւղախումբին մէջ, Թոմարգա գիւղաքաղաքէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ 25-30 քմ. հեռաւորութեան վրայ եւ Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք: Ունեցած է Սք. Թորոս եկեղեցին եւ Լեռնեան Վարժարանը՝ 60 աշակերտներով: Գիւղը ցեղասպանութեան նախօրեակին ունեցած է 473 բնակիչ: Տե՛ս Kévorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Arméniens Dans L'empire Ottoman a la Veille du Génocide*, Փարիզ, ARHIS, 1992, p. 230:

9 Բնագրին մէջ մականունին տեղը ձգուած է պարսպ: Այլ աղբիւրէ կ'իմանանք որ անունն էր Կարապետ Թագթագեան (Թախթախեան)-Ճարլախեան: Առկայ է Կարապետի սպանութեան մասին ակնատեսի վկայութիւն մը. Կարապետ Թախթախեան համագիտացի երիտասարդներու հետ, աշխատաւորական գունդերու որպէս անդամ, կ'երթայ Կեսարիա, ապա երեք ընկերներով հինգ օրուայ համար կը վերադառնայ գիւղ եւ կրկին Կեսարիա մեկնումի ճանապարհին, Սէտըրմէքէ կոչուած թուրք գիւղին մօտ կը ձերբակալուի Չէքիի կողմէ՛ ու կը տարուի Էվերէկի բանտը, ուր իր ընկերներուն հետ տանցանքներու կ'ենթարկուի: Բանտի բակին մէջ գտնուող ոստիկաններ Կարապետի գլուխը կը դնեն հեծանի մը տակ ու հեծանին երկու կողմերը նստելով՝ կը սկսին կոտորուի խաղալ, մինչեւ որ կը ջախջախուի անոր գլուխը: Ակնատես վկան եղած է Կարապետի դին հայոց գերեզմանատուն տանող ու թաղողներէն մէկը (Կարապետ Թամուզեանի վկայութիւնը հետեւեալ հատորին մէջ. Յովհաննէս աագ սարկ. Տոմարձացի (Յովհաննէս Թորոսեան), *Պարմութիւն Հայ Տոմարձայի*, Պէլրոյթ, տպարան «Մեան», հրատարակութիւն Տոմարձայի պատմութեան հրատարակչական Կեդր. Յանձնախումբի, Գ., 1969, էջ 2392:

պիտի ընեն, հրաման առերևույթ կը դառնար՝ գործերը կարգի դնելու համար: Խեղճ մարդը, աւելի շուտ հասնելու համար, լերան ճամբան ընտրած էր, և ճիշդ այդ ճամբուն վրայ Չէքի պէյ կեցուց զինքը և հարցուց թէ ուրկէ՛ կու գայ: Կարապետ կը պատասխանէ թէ ինք զինուոր է, կանոնաւոր արտօնութիւն և անցագիր ունի ձեռքը, և թէ իր գիւղը կ'երթայ արձակուրդով՝ ապրանքները ծախելու: Չէքի սակայն առանց կարևորութիւն ընծայելու մարդուն քով գտնուած պաշտօնաթուղթերուն, կ'ըսէ.

– Դուն փախստական զինուոր ես, և հրոսակութեան համար այս լեռները կը շրջիս:

Եւ առանց մարդուն բողոքներուն ականջ կախելու, ձերբակալելով կ'առնէ Էվէրէկ կը բերէ, կը նետէ բանտը, եւ կը սկսի հարցաքննել: Մէկ անգամէն 1500 գաւազան զարնէլ կու տայ, եւ երեք օր իրարու վրայ անխնայ կը ծեծէ, առանց ընդհատելու: Խեղճ մարդուն ոտուրները բզիկ բզիկ կ'ըլլան, բայց նորէն Չէքիի կատաղութիւնը չի մեղմանար, կը պնդէ թէ իրօք հրոսակ մըն է, եւ անպատճառ կ'ուզէ հասկնալ թէ որո՞նք են իր ընկերները եւ ո՞ր կը գտնուին: Մարդը բան չէր գիտեր որ ըսէր, արդէն խօսելու կարողութիւնն ալ կորսնցուցած էր այդ չարչարանքներէն վերջ: Չէքի բոլորովին մերկացնել կու տայ զայն եւ մարմինի վրայ տաք մոխրի հետ կրակ կը թափէ, բայց դարձեալ չի կրնար տեղեկութիւն մը քաղել:

Ժանտարմա գօմանտանի Թէֆիք պէյ¹⁰ (հարիւրապետ) օր մը Չէքիի կը գանգատի թէ աւելորդ տեղը կը կատարուին այդ անխիղճ խոշտանգումները, քանի որ գաղթի հրամանը եկած է և բոլոր հայերն ալ պիտի ճամբուին անանկ պայմաններու մէջ որ գրեթէ ոչ մէկը ողջ պիտի մնայ, և մասնաւոր կերպով կը յիշատակէ Կարապետի պարագան, ըսելով որ զինուոր է վերջապէս և իրո՞ք արտօնութեամբ իր գիւղը կը դառնար, ինչպէս յայտնի եղած էր պաշտօնական քննութեամբ:

Չէքի պէյ՝ Թէֆիք պէյի խօսքերէն կ'առնուի և կը վիճին իրարու հետ: Թէֆիք պէյ կը սպառնայ բողոքել, աւելցնելով որ մինակ Կարապետը կը բաւէ իրեն իբր փաստ: Այս անխորհուրդ սպառնալիքը խեղճ մարդուն դատավճիռը կը դառնայ: Չէքի՝ իսկոյն բանտ կը վազէ և կը կանչէ բանտարկեալներէն Լաֆճեան Տիգրանը¹¹, թօմար-գացի¹² շատ ուժեղ մարդ մը որ ծեծ ուտելէն ու չարչարուելէն այլևս քալելու անկարող

10 «Ժանտարմա գօմանտանը հազարապետ Լուֆի Թէվֆիգ» ձեռով յիշուած է 1919-ին, Հալէպի մէջ պատրաստուած Կեսարիոյ կոտորածներու պատասխանատուներու ցուցակի մը մէջ (BNu/Fonds A. Andonian, նոյն տեղը, թերթ 2): Նոյնանուն այլ անձ մը յիշատակուած է նաեւ Կեսարիոյ ոճրագործ ոստիկաններու անուանացանկին մէջ՝ այսպէս. «Ժանտարմա միլիազըմը Արնավուտ Թէվֆիք», որուն համար ըսուած է որ Էվէրէկի ու շրջակայքի մէջ «անլուր չարիքներ» գործած է: Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, *Մահաշունչ Խորշակն, Ի՛նչ Ուղղութեամբ է Փչեր եւ Ի՛նչ Աւեր է Գործեր. Կեսարիոյ Սպանդը՝ Անուններով Միայն*, «Ազգ» (Պոսթոն), 1921, 27 օգոստոս, թիւ 199 (1833), էջ 3:

11 Զինուորական դասալիք, որ ձերբակալուելով դրկուած է Էվէրէկ եւ միացած մատնիչներ՝ Սարգիս Տօնիկեանի եւ Կիլպէնկ Քէօր Պետրոսեանի: Եղած է կառավարիչ Մալեհ Չէքի պէյի առաջին խորհրդատուն ու բարեկամը: Անոր հրամանով մեկնած է Թոմարգա եւ մասնակցած տեղույն խուզարկութիւններուն: Տե՛ս Ալպօյաճեան Ա., նշ. աշխ., Բ., էջ 2269: Մատաղճեան անոր մակամունը տուած է «Լաֆճեան» ձեռով: Տե՛ս Մատաղճեան Թ., նշ. աշխ., էջ 274:

12 Թոմարգա՝ գիւղաքաղաք Կեսարիա անկախ գաւառին մէջ, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ մօտ 40 քմ. հեռավորութեան վրայ, Արգէոս լերան մօտերը: Տեղույն հայերը ունեցած են Սր. Պօղոս-Պետրոս փառաւոր եկեղեցին, իսկ քաղաքին արեւելքը, բարձրունքի մը վրայ գտնուած է Չարխափան Սր. Աստուածածին հնամեայ վանքը: Հայեր ունեցած են նաեւ Սահակեան վարժարանը՝

բանտարկեալները տանջանքի խուցերը տանելու պաշտօնը ունէր, և այդ պատճառաւ «վարըթայի նագլիյէ»¹³ կը կոչուէր: Երբ Լաֆճեան կու գայ՝ Չէքի կը հրամայէ որ երթայ Կարապետը տանջանքի խուցը բերէ:

– Բայց մեռնելու վրայ է, կը պտասխասնէ Լաֆճեան, ոչ կը խօսի, ոչ ալ լսելու վիճակին մէջն է:

– Բե՛ր, կը հրամայէ նորէն Չէքի:

Լաֆճեան՝ ստիպուած՝ կը հնազանդի: Երբ Կարապետը տանջանքի խուցը կը տանին, իրօք այլեւս մեռնելու մօտ բան մըն էր: Կը սկսին ծեծել, բայց ա՛լ անզգացածի պէս էր, կարծես չէր իմանար անգամ տրուած հարուածները:

– Չարկէ՛ք, լա՛ւ զարկէք, կը հրամայէ Չէքի:

Ու տեսնելով որ ծեծի տակ այդ հոգիի քաշքշուքը երկար կը տեւէ, սեղանի մը երկայնքը կոնակի վրայ տարածել կու տայ Կարապետը, յետոյ երկար տափակ տախտակի շերտ մը (փալաս) փորին վրայ զետեղելով, տախտակին երկու ծայրերը մէյ մէկ յաղթանդամ ժանտարմա կը նստեցնէ եւ կը հրամայէ որ սկսին օրօրուիլ: Այդպիսով կը մեռնի Կարապետ:

Բանտարկեալները այլեւս չեն տեսներ զայն: Միայն, յաջորդ օրը կը տեսնեն Չէքին, որ հեգնելով կ'ըսէր Տօնիկեանի.

– Այս ձերինները որքա՛ն կը սիրեն կոր մահը... երէկ նորէն մէկը ինքզինքը կախեր է...

Տարաբախտ Կարապետի դամբանականն էր որ կ'արտասասնէր: Սովորաբար՝ երբ տրուած չարչարանքներուն տակ մէկը մեռնէր՝ կ'ըսէին թէ ինքզինքը կախեց բանտին մէջ որպէսզի իր ոճիրները չխոստովանի եւ ընկերները ձեռք չտայ:

Կարապետ՝ Էվերէկի մէջ Չէքիի վերջին զոհը եղաւ: Անկէ ետք ուրիշ հինգ թոմար-զացիներ ալ ձեռք անցուց եւ բանտ նետեց, բայց ատեն չունեցաւ զանոնք չարչարելու, որովհետեւ Թէֆիք պէյ բանտ երթալով հինգն ալ արձակեց եւ իրենց տեղերը դրկեց, առանց կարեւորութիւն ընծայելու Չէքի պէյի բողոքներուն եւ պոռչտութիւններուն: Արդէն տեղահանութիւնը պիտի սկսէր մօտ օրէն, անանկ որ Չէքի պէյ առիթ չունեցաւ այդ մասին ատլի բարձր տեղուանք բողոքելու:

Չէքի պէյ սովորաբար գինով կու գար բանտ՝ երբ տանջուելիք մէկը ըլլար, միշտ ներհակ գտնուած է բանտարկեալներու տրուած չարչարանքներուն, որոնք իրեն մեծ հաճոյք կը պատճառէին: Վայրի ծիծաղներ կ'արձակէր երբ անոնց ցաւի աղաղակները կ'իմանար և այդպէս ծիծաղելով՝ շատ անգամ ինք իր ձեռքով կը ծեծէր ու կը տանջէր, յանդիմանելով ժանտարմաները թէ գութ ցոյց կու տան թուրք պետութեան ու ազգին այդ ուխտեալ թշնամիներուն նկատմամբ:

տողը եւ աղջկանց առանձին բաժիններով: Ասանկ երեք հայկական վարժարաններուն մէջ միասնաբար ուսանած են 520 աշակերտ: 1915-ին Թոմարզան ունեցած է մօտաւորապէս 1.000 տուն՝ 14.000 բնակիչ, որուն 25 տունը կազմած են տեղոյն թուրքերը: Տե՛ս Արզումանեան Յակոբ Ա., *Էվերէկի Պատմութիւնը*, Ա., Գահիրէ, տպարան Սահակ-Մեարոպ, 1935, էջ 25: Ալպոյաճեան Ա., նշ. աշխ., Ա., էջ 852-864:

13 Արաբերէն արմատով թրքերէն՝ փոխադրամիջոց:

Կը յիշատակէր Բումելիի¹⁴ մէջ՝ պալքանեան պատերազմին ընթացքին՝ պուկարներու կողմէ թուրքերու վրայ ի գործ դրուած խժոժութիւնները¹⁵ և կը հրամայէր որ անելի խստացնեն տանջանքները...

Խեղճ հայերը ի գո՛ւր կը բողոքէին թէ իրենք պուկար չեն և թէ արդար չէ որ պուկարներուն ոճիրը քանն հայեր, որոնք ո՛չ միայն պուկարներուն համամիտ չէին, այլ նոյնիսկ անոնց դէմ կռուեցան օսմանեան բանակին հետ:

– Ամէնքդ ալ նոյն շուներն էք կը պոռար Ձէքի պէյ:

Ու ժանտարմաներուն դառնալով՝

– Չարկէ՛ք, զարկէ՛ք... օ՛խ... օ՛խ... անելի՛ ոյժով, անելի՛ ոյժով... օ՛խ... օ՛խ... կը գոռար, առանց երբեք ընդհատելու իր դիպալին խնդուրը:

Թէ՛ֆիք պէյէն գատ՝ Ձէքիի դէմ միջոց մը մաքառեցաւ նաև ֆրրգա գօմանտանի¹⁶ ալպանացի միրալայ¹⁷ մը՝ Շէհապետտին պէյ, տեղահանութիւնը վաղուց կատարուել լմնցել էր, Կեսարիոյ շրջականները և քաղաքին մէջ մնացած էին միայն թրքացող ընտանիքներ և զինուորի ընտանիքներ: Ձէքի պէյ որոշեց զանոնք ալ Չօր դրկել: Այն ատեն Շէհապետտին պէյ միջամտեց և արգիլեց: Ձէքի՛ կատողած, շունչը Պոլիս առաւ: Վերադարձին՝ կեղրոնէն արտօնութիւն մը բերած էր հետը: Այս անգամ՝ Շէհապետտին պէյ չկրցաւ արգելք ըլլալ, և Ձէքի աքսորեց այդ բոլոր ընտանիքները որոնք արդէն կարօտ՝ մեծ թշուառութեան մէջ հասան Մէսքէնէ և մասամբ ալ ճամբան մնացին: Ասոնց մէջ կը գտնուէին Թալասի¹⁸ Ամերիկեան Գոլէճի¹⁹ ուսուցչուհիները,

14 Օսմանեան կայսրութեան երոպական բաժնին տրուած ընդհանուր անուամբ, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ Պալքանեան երկիրներու տարածքին:

15 Ըստ Գալֆաեանի, պուկար յեղափոխականներ՝ Ձէքիի աչքերուն առջև մորթած են իր ծնողները, որոն հիման վրայ ան ուխտած է վրէժ լուծել քրիստոնեաներէն: Տե՛ս Գալֆաեան Կ., նշ. աշխ., էջ 173: Նոյնը կրկնած է նաեւ Ուղուրլեան, ըստ որուն, Ձէքի չէ թաքցուցած իր վրէժխնդրութեան պատճառը. մակեդոնացի յեղափոխականներ մօրը ստիսքը կտրելէ ետք՝ չարաչար սպաննած են իր հայրն ու մայրը: Չարչարած են նաեւ եղբայրներն ու ազգականները, որոն համար ան յաճախ կրկնած է թէ՛ «ազգի մը իմ ընտանիքիս հասցուցած չարիքներուն վրէժը պիտի լուծեմ ուրիշ քրիստոնեայ ազգէ՛ հայերէն»: Ուղուրլեանի վկայութիւնը տես՝ Գըլըճեան Խ., նշ. աշխ., էջ 180:

16 Ֆրրգա թրքերէն՝ զօրագունդ, գօմանտանի՝ հրամանատար: Ֆրրգա գօմանտանի՝ զօրագունդի հրամանատար:

17 Թրքերէն՝ գնդապետ:

18 Գիւղաքաղաք՝ Կեսարիա անկախ գաւառին մէջ, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ ընդամէնը 5 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Տեղույն հայերը մարդկային եւ նիւթական կորուստներ ունեցած են համիտեան կոտորածներու ժամանակ: Քաղաքին մէջ զարգացած էր գորգագործութիւնը: Թալասի առաքելական հայերը ունեցած են չորս եկեղեցի: Անտարանական հայերը եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Հայեր ունեցած են նաեւ բազմաթիւ վարժարաններ, որոնցմէ առաւել ծանօթ է Վարդ-Պատրիկեանը: Քաղաքը ունեցած է նաեւ հիւանդանոց եւ Գոլէճ: 1913-ին ան ունեցած է մօտ 3.000 տուն, 1.300-ը՝ յոյն, 900-ը՝ հայ, 600-ը՝ թուրք: Հոն գտնուած են նաեւ փոքրաթիւ երոպացիներ եւ ամերիկացիներ: Տե՛ս Աշոտ քնյ, Երկաթ, «Թալաս». – Թէոդիկ, *Ամէսուն Տարեցոյցը*, ԺԷ, Կ.Պոլիս, 1923, էջ 360: Այլ աղբիւրի մը համաձայն, 20-րդ դարասկզբին, քաղաքի բնակչութեան 42 առ հարիւրը կազմած են հայերը՝ 1.894 անձով եւ 2.000 պանդուխտներով: Տե՛ս Kévorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., նշ. աշխ., էջ 220:

19 Թալասի Աղջկանց Գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանը հիմնուած է ամերիկացի միսիոնարներու

տասնի մօտ, բոլորն ալ լեզուագէտ ու զարգացած աղջիկներ: Ճամբան՝ իրենցմէ ամէնէն գեղանիները յափշտակուեր էին միւս ընտանիքներուն պատկանող աղջիկներուն հետ: Մենք Մէսքէնէ²⁰ կը գտնուէինք երբ հոն հասան թշուառ, առանց հագուստի, առանց ծածկոցի: Իրենց վրան մը տրուեցաւ, և աշխատեցան Հալէպ դառնալ, գրեցին, թղթակցեցան բաւական բայց ապարդիւն մնացին իրենց ջանքերը:

Այդ միջոցին գերմանացի սպաներ կ'անցնէին Մէսքէնէն Պաղտատ իջնելու համար: Այս ուսուցչուհիներէն մէկ քանին զանոնք խստօրէն յանդիմանեցին թէ ինչպէ՛ս իրենք՝ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը՝ թուրքերուն պէս բարբարոսներու հետ կը դաշնակցին, ձեռք ձեռքի կու տան, եւ անոնց պատմեցին կատարուած բարբարոսութենէն զանազան դրուագներ: Գերմանացիները սկսան կակազել: Հազիւ կէս բերան կրցան կմկմալ որ իրենք թէ՛ւ տեղեկութիւն ունէին թէ հայերը տեղահան կ'ըլլան, բայց երբեք չէին գիտեր որ տեղահանութիւնը կը կատարուեր այս աստիճան գարհուրելի պայմաններու մէջ:

Այդ սպաներէն մէկը որ Հալէպ կ'երթար, քանիցս խոստացաւ ուսուցչուհիներուն թէ Հալէպի մէջ ազդու դիմումներ պիտի ընէ զիրենք անապատէն Հալէպ փոխադրելու համար, բայց կ'երկայ շուտով մոռցաւ իր խոստումը, որովհետև բան մըն ալ չեղաւ:

Վերջէն՝ այդ ուսուցչուհիները Տէր Զօր սէվք²¹ եղան: Հալէպի անկումէն վերջ՝ Տէր Զօրէն եկողներէ իմացանք որ անոնցմէ մաս մը տակաւին ողջ կը մնայ Տէր Զօր:

կողմէ 1881-ին: Գլխաւոր առաքելութիւնը եղած է ուսուցչուհիներու պատրաստութիւնը: Վարժարանի կողքին գտնուած է Տօթք. Տառի հիւանդանոցը: Հաստատութիւնը իր գոյութիւնը պահած է մինչև Փետրուար 1916 եւ ապաստան տուած է 150 աշակերտուհիներու, բայց երբ իշխանութիւնները աղջիկներէն պահանջած են կրօնափոխ ըլլալով ամուսնանալ թուրքերու հետ, անոնք մերժած են եղած առաջարկը եւ խմբովին թոյն խմելով՝ վերջ տուած են իրենց կենսոյին: Տե՛ս Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, London-New York, I. B. Tauris, 2011, p. 520:

20 Փորրիկ գիւղ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Հալէպէն հարաւ-արեւելք, անկէ 90 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Տեղասպանութեան տարիներուն դարձած է հայ արքարականներու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր ստեղծուած դժուարագոյն պայմաններուն հետեւանքով՝ լեցուած է արքարական հայերու հազարաւոր դիակներով: Իշխանութիւնները սպաննած են հոն հաւարած որբերը՝ ձիերու սմբակներուն տակ կոխկոտելով, ձմրան ցուրտին կիսամերկ ու բոկոտն անապատ քշելով, Եփրատի ջուրերուն մէջ նետելով, նաֆթով այրելով կամ շնչահեղձ ընելով: Տե՛ս *Հայկական հարց* հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 328: Ըստ Աստոնեանի, ցեղասպանութեան տարիներուն Մէսքէնէի մէջ թիֆուսի գոհ զացած են 100 հազար հայեր: Իր հոն գտնուած միջոցին՝ 1916-ի առաջին կիսուն, օրական մահացած է 300-500 հոգի: Տե՛ս Աստոնեան Ա., *Մեծ Ոճիրը*, էջ 18-19: Այլ առիթով, Աստոնեան նշած է թէ՛ պատահած է որ մէկ օրուայ ընթացքին Մէսքէնէի մէջ մահանան 663 արքարականներ: Տե՛ս Աստոնեան Ա., *Մարտնիկ*, «Վերածնունդ» (Փարիզ), 1919, 15 մայիս, թիւ 9-10, էջ 131: Մէսքէնէի հայ արքարականներու դաժան առօրեայէն վերցուած բազմաթիւ դրուագներ տեղ գտած են Աստոնեանի *Այն Սեւ Օրերուն... (Պարկերներ)* գեղարուեստական հատորին մէջ (հրատարակութիւն «Հայրենիք»-ի, Պոսթըն, 1919):

21 Արաբերէնէ փոխատեալ թրքերէն՝ առաքում, արքար:

THE TESTIMONY OF ARAM ANDONIAN ON THE CRIMES
COMMITTED BY THE PROVINCIAL GOVERNOR OF DER ZOR
SALEH ZEKI BEY IN EVEREK

Mihran Minassian

SUMMARY

The article presents unpublished testimonies of famous writer, editor, historian, and cultural figure Aram Andonian (Constantinople, 1879 – Paris, 1951) on the atrocities committed by Saleh Zeki Bey in Everek, a city near Caesarea. Zeki Bey was appointed the provincial governor of Der Zor after Everek and became the chief executioner of thousands of Armenians, who were deported to the Syrian deserts.

In the first chapter the author of the testimony describes how Zeki Bey was appointed as a governor of an important place like Der Zor, which was a station for thousands of Armenians who were deported here from different parts of the empire. This was done in contrast to the atrocities committed by him in Everek and contrary to the complaints of the Armenian Patriarchate of Constantinople against his appointment. This appointment was rather well-thought and preplanned, because like this the two governors of Aleppo who had refused to participate in the massacres of Armenians had been officially dismissed and were replaced by Mustafa Abdull Halik Bey (Renda), the executioner of Armenians of Baghesh. Prior to the massacres, Zeki too, had appointed people, who were his supporters and cooperated perfectly with him in the Armenian massacres in the important positions.

Relevant notes are also attached to the published document.

Key words: Aram Andonian, Zeki Bey, Mustafa Abdull Halik Bey, Everek, Der Zor, Armenian massacres, Armenian deportations.

**СВИДЕТЕЛЬСТВО АРАМА АНТОНЯНА О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ,
СОВЕРШЕННЫХ В ЭВЕРЕКЕ ГУБЕРНАТОРОМ ПРОВИНЦИИ ДЕР ЗОР
САЛЕХ ЗЕКИ БЕЕМ**

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены неопубликованные свидетельства известного писателя, редактора, историка и деятеля просвещения и культуры Арама Антоняна (Константинополь, 1879 – Париж, 1951) о зверствах, совершенных Салехом Зеки-беем в Эвереке, городе близ Кесарии. После Эверека Зеки Бей был назначен губернатором провинции Дер Зор и стал главным палачом тысяч армян, которые были депортированы в сирийские пустыни.

Автор свидетельства в первой главе описывает, как Зеки бей был назначен правителем такого важного района, как Дер Зор, где находились тысячи армян, депортированных сюда из разных частей империи. Это было сделано, не принимая во внимание зверств, совершенных им в Эвереке, и жалобы Армянского патриархата Константинополя против него. Это назначение кажется не случайным, а скорее продуманным и спланированным решением, так как два губернатора Алеппо, которые отказались участвовать непосредственно в массовых убийствах армян, были официально уволены и заменены Мустафой Абдул Халик Беем (Ренда), палачом армян Багеша. До массовых убийств Зеки также назначил на важные должности людей, которые были его сторонниками и сотрудничали с ним во время массовой резни армян. К опубликованному документу прилагаются также соответствующие примечания.

Ключевые слова: Арам Антонян, Зеки Бей, Мустафа Абдул Халик Бей, Эверек, Дер Зор, массовые убийства армян, депортация армян.